

3. - Նմանապես Սերգեյի վերադարձում Պատմության եռանուն ցանկին մէջ երկու խորհուրդներ մէկի վերածուած են. բայց խորհուրդ Բ. ի նպատակն պատմական որոշ վկայութիւններ մնացած են՝ յայտարարող անոր թաղաւորութեան շրջանը, այն է ժամանակակիցութիւնը Աւրելիանոս եւ Կարոս կայսրներուն. ինչպէս նաեւ հարազատ պահուած է անոր սպանութեան թրակները եւ Տրդատի, իր որդւոյն, թաղաւորութեան թուականը:

4. - Ուխտանէսի մօտ պահուած բոլորովին տարբեր տեղեկութիւնը, որ Տրդատի թաղաւորութիւնը վր կապէ Պրոբոսի հետ, կը գտնէ իր բացատրութիւնը եւ կը հաստատէ Տրդատի թաղաւորութեան ճշտուած թուականը: Պրոբոս՝ ո՛չ թէ կայսրն է, այլ Դիոկղետիանոսի պատ-

մասնորը, որ 298 թ. դաշինքը կնքեց Ներսէսի հետ եւ անշուշտ Տրդատը թաղաւորեցուց:

5. - Հուսկ Փաւստոսի մէջ ալ 297 թ. պատերազմին նկարագրութիւնը պահուած է, թէ եւ Տրդատի ժամանակին յարմարեցուած, բայց թիւրիմացութեան պատճառներուն բացատրութենէն վերջ՝ ան ալ կու գայ լրիւ հաստատելու ինչ որ Մանանդեան ճշտած էր Տրդատի մասին, թէ ան մասնակցած էր 297 թ. պատերազմին, եւ այդ յաղթանակէն վերջ թաղաւոր պսակուած: Այդ իսկ պատճառով 297 թ. պատերազմի յիշատակը յաւերժացած է ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ:

Ուստի Մանանդեանի կարծիքը ունի բոլոր պայմանները ընդունելի ըլլալու:

(Շարունակելի)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

ԱՍՏԱՍԻԱՆ

ԱՌ « ԱՆԴԱՍՏԱՆ »

Անդաստան իր ճիշդ թիւով հրատարակած էր փոքրիկ ուսումնասիրութիւն մը Աւետարանին արամեայ բառերը խորագրով (1955, էջ 124-125):

Բազմալեզու մէջ (1958, էջ 32-33), Պր. Ա. Սալմասեան, հակիրճ յօդուածով մը կը մատնանշէր որ վերոյիշեալ գրութիւնը բանագրութիւն մըն էր, աւելի ճիշտ՝ գրեթէ բառացի թարգմանութիւն էր գրախօսականի մը որ լոյս տեսած էր Bulletin de la Soc. Linguistique de Paris-ի մէջ (1954, t. 50, fasc 2, 186). Գրախօսողն է J. Cantinneau. Իսկ գրախօսեալ ուսումնասիրութեան բուն հեղինակն է Harris Birkeland. Հարազատ խորագրերն է «The Language of Jesus» (Oslo, 1954): Գրախօսականէն օրինակ մը խմբագրութիւնն ալ ունի:

Անդաստանի պատ. Խմբագրութիւնը իր 8-9 թիւերով (1958, էջ 239-240) բողոքի նամակ մը կ'ուղղէ մեր խմբագրութեան. կը մեղադրէ մեզ, որ Պր. Ա. Սալմասեանի յօդուածը հրատարակելէ առաջ՝ Անդաստանի խմբագրութեան կարծիքը չենք հարցուցած. ապա կը պանծացնէ ու կը ծանօթացնէ մեզի Հ. Պ. ի բարձր արժանիքները. կը խժրէ Պր. Ա. Սալմասեանը. կը յանգի մեկնաբանելու իր թերթին բրնձիկներուն արժէքը. եւ հուսկ կ'եղբարացնէ:

«Խնդրոյ առարկայ բրնձիկին գալով՝ ստորագրուած չէր մեր աշխատակիցին կողմէ, որովհետեւ պարզ արձագանք մըն էր Հարբիս Պր. Բրեքլանտի տեսութեանց մասին: Թեպէտքէն Հարբիս Պր. Բրեքլանտի անուան յիշատակութենէն, որ քանիցս կրկնուած է բրնձիկին մէջ, եւ վարկ տալու համար մասնագիտական նիւթին՝ խմբագրութիւնն իր կողմէ աւելցուցած է Հ. Պ. սկզբնատուերը»:

Ուրեմն այդ Հ. Պ. ստորագրութիւնը առեղծուած

ծայրին բան մըն է. կրնայ նշանակել Հարբիս Պր. Բրեքլանտ. կրնայ նաեւ նշանակել... հայ բանասէրի մը անունը:

Պր. Ա. Սալմասեան երկարաշունչ յօդուած մը ուղարկած է մեզի՝ ի պատասխան Անդաստանի բողոք-նամակին: Հարկ չենք տեսներ հրատարակելու:

Նախապէս Պր. Ա. Սալմասեան անտրեկելով Հ. Պ. ի գրութեան՝ բաց էր թէ հեղինակի անուն անգամ չէ տուած: Հիմա Անդաստան, իբր մեծ գիւտ մը՝ մեզի կը հաղորդէ թէ Հ. Պ. իր գրութեան մէջ չորս անգամ յիշած է հեղինակին անունը, որ է Հարբիս Պր. Բրեքլանտ: Բայց Անդաստանի խմբագրութիւնը անշուշտ չափ լաւ գիտէ թէ Հարբիս Պր. Բրեքլանտ բուն ուսումնասիրութեան հեղինակն է. մինչ բանագրութիւնը - եթէ կատարուած է - այդ ուսումնասիրութեան մասին լոյս տեսած գրախօսականին վրայէն կատարուած է. գրախօսականի հեղինակն է Քանթինոյ. եւ ահա այդ Քանթինոյի անունն է որ չի տար Հ. Պ.:

Արդեօք Անդաստանի խմբագիրը կ'ուղէ բառախաղի՞ զիմեւ հարցը լուծելու կամ... աւելի կ'նճուռնուի համար:

Ամէն պարագայի մէջ, կ'իմանանք որ խմբագրութիւնն ինք է որ աւելցուցած է այդ Հ. Պ. ստորագրութիւնը. իրականին մէջ՝ Հ. Պ. անստորագիր գրկած է այդ յօդուածը, որ արդարացիօրէն գրախօսականի մը թարգմանութիւնն է, անշունչ ընդլայնումներով, բրնձիկի նպատակով գրկուած:

Եւ Անդաստանի պատուարժան Խմբագրութիւնը այսօրոյ յայտարարելէ վերջ՝ այդ նամակին երկու էջերը կրնար տրամադրել աւելի չահաւէտ նիւթի մը:

ԽՄԲ.

ԵՒԿԼԻԴԵՍԻ

« ՏԱՐԵՐԻ ԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹԵԱՆ » ԳՐԻԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐԱԳԻԻՏ ՄԷԿ ԶԵՌԱԳԻՐԸ

Շատ վաղուէն մեր նախնիք թարգմանած ըլլալու են Եւկլիդէսի հանրածանօթ Տարբեր երկրաչափութեան գործը, որ ամենակարեւորն ըլլալու էր հայ հին ճարտարապետներուն գործածած զիրքերուն մէջ:

Դժբախտաբար ցարդ միայն չորս ոչ ամբողջական ձեռագիրներ հասած են մեզի, որոնցմէ մին է Պաւլիայի (Իտալիայ) թիւ 178 (Fondo. Aldini), Տիւրինյէնի թիւ 74ը, Վենետիկի Միլիթարեանց օրինակը եւ Երեւանի Մատենադարանին թիւ 4166ը: Ասոնցմէ հնագոյնը հաւանաբար ԺԳ. դարէն ըլլալու է: Դժբախտաբար ամբողջական չէ մէկը կը յիշէ թարգմանիչին սոնցմէ ոչ մէկը կը յիշէ թարգմանիչին: Բայց ընդհանրապէս Գրիգոր Մով ըլլալը: Ընդհանրապէս թարգմանութիւնը, սակայն կան ալ որ Անանիա Շիրակացիին կու տան այդ պատիւը: Իսկ Հ. Ակինեան՝ Անանիա Շիրակացիի ուսուցիչ՝ հայագէտ Տիւրիկոս յոյնին կ'ուղէ վերագրել թարգմանութիւնը:

Դժուար է խորհիլ որ մինչեւ Մադիստորոս սպասէին հայ ճարտարապետները՝ եւկլիդէսի գործին թարգմանութեան համար, երբ է. դարուն արդէն ունէին Շիրակացիի աղիւսակները:

Սակայն հայ գիտնական մը, եղած թարգմանութեան նոյնիսկ Եւկլիդէսի գործին ըլլալուն մասին տարակոյս կը յայտնէ: Արիդոնայի Համալսարանի ուսուցչանէ: Արիդոնայի Համալսարանի ուսուցչանէ՝ Արմենակ Ա. Շաղոյեան կը պետենէն՝ Արմենակ Ա. Շաղոյեան կը խորհի որ մեզի հասած այս երկրաչափախորհի որ մեզի հասած այս երկրաչափական գործէ

մը առնուած են, հաւանաբար Լեւոնի կամ Թեւդիդոս Մադենիացիի երկրաչափական գործէն՝ այժմ բնագիրը կորսուած: Շատ շուտ վերագրեցնէ նաեւ որ հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է գուցէ նոյնիսկ Ե. դարուն:

Հոս նպատակ չունիմ աւելորդ տեղ երկարելու այս մասին: Իմ նպատակն է ներկայացնել Եւկլիդէսի վերագրուած երկրաչափութեան նորագիւտ հայերէն ձեռագիր մը:

Ասկէ քանի մը տարի առաջ Պոլսէն ինծի գրկուած շարք մը հին հայերէն ձեռագիրներուն մէջ էր նաեւ կիսակաշիւ-լաթակազմ (կազմուած Պոլիս Հ. Մատթէոսեան կազմատունը, Ամերիկեան Խան հաստատուած): Ծաւալը 6,1/4 8,1/4, նիւթը փայլուն ողորկ եւրոպական թուղթ: Գրութիւնը միասին, ընտիր նոտրգիր սեւ մեքանով: Ունի 273 թուղթ եւ վերջին կազմարդէն երկուական թուղթ պահպանակ՝ սկիզբն ու վերջը:

Ձեռագիրը, որ խնամքով գրուած է, դժբախտաբար չունի յիշատակարան կամ որ եւ է յիշատակութիւն ե՛րբ գրուած ըլլալու կամ որմէ՛ եւ ո՛ւր: Ո՛չ ալ վայ որ եւ է խորագիր ե՞րբ, որմէ՞ կամ ի՞նչ լեզուէ թարգմանուած ըլլալու է: Գրչութիւնը հաւանաբար ԺԸ. դարուն կատարուած ըլլալու է:

Իւրաքանչիւր էջ եռագիծ եւ ոսկեղարդ չրջանակի մէջ նկարուած է, որմէ դուրս՝ լուսանցքի վրայ յաճախ կարմիր նոտր գրչութեամբ նշանակուած է ձեւ եւ թիւ եւ երբեմն ալ քուղթ թիւ մը եւ ձեւ եւ

1. A Pre-Euclidean Fragment of the Elements, by Allen A. Shaw of University of Arizona, in the Bulletin of American Mathematical Society, Vol. 43, pp. 774, also in National Mathematics Magazine, vol. XIII, No. 2, November 1938.

thematical Society, Vol. 43, pp. 774, also in National Mathematics Magazine, vol. XIII, No. 2, November 1938.

թիւ մը: Խորագրերը կարմիրով, զարդա-
գիր չունի: Իւրաքանչիւր հատուածի ըս-
կիցքի թուղթին վրայ պարապ տեղ թող-
ուած է զարդախորանի մը եւ զարդադրի
մը համար, սակայն չէ նկարուած: Ձեռա-
գրին մէջ վարդ մը էջեր բոլորովին եր-
կրաչափական ձեւերու եւ զծաղրութեան
տրուած են խիստ խնամքով եւ զգուշու-
թեամբ, կարմիր եւ մանրակապոյն մեղան-
ներով: Երկրաչափական զծաղրութիւն-
ները թուագրուած են արաբական կամ
հայագիր:

Ինչպէս ըսի, գրիչին հետ թարգմանիչն
ալ կը մնայ անծանօթ: Գործը չունի ան-
ուանաէջ, թէեւ պարապ թողուած է էջ
1ա: Էջ 2բ. ունի երկրաչափական պատ-
կերներ, իսկ էջ 3ա. 7 տող պարապ թո-
ղելի վերջ, անտարակոյս ծաղկելու հա-
մար, մեղի կը տրուի Ա. խորագրերը
ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԻՒՆՔ ԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹԵԱՆ,
Գործառութիւն, մէկ էւ կը սկսի «(Ք) ար-
շիլ զուղիդ գիծ մի ի կետէ միոջէ առ միւս
իմն կետ, զոր նշանակեալ է ոք ի վ(ե)-
ր(այ) գետնի միոյ: Նախ եւ առաջ եթէ
երկու կետքն նշ(ա)նե(ա)լ են ի վ(ե)ր(այ)
թըղթոյ կ(ա)մ թէ ի վ(ե)ր(այ) տափակ
գետնի ս(ա)կ(ա)ւ երկ(ա)րութե(ան),
ո(ր)պ(էս) ա, բ, ամ(էն) ոք լաւ գիտէ,
թէ միայն հ(ա)րկ(ա)ւ(ո)ր է յ(ա)րմարեւ
զուղիդ կանոն ի վ(ե)ր(այ) երկու նշա-
նեալ կետիցն ա, բ, վ(ա)ս(ն) քարշիւոյ
անդ զուղիդ գիծ մի, գէպէշիւով միով,
կ(ա)մ սուր ծայրիւ միով, զոր իջուցես
ի կետէն առ կետն ընդ երկ(ա)րութի(ւ)ն
կանոնին»:

Այսպէսով տուած կ'ըլլամ նաեւ նմոյշ
մը թարգմանութենէն: Լեզուն մաքուր է,
թէեւ վան դէպէշիւր (կաւիճ), փէրկէլ
(կարկին), եւն...:

Ձեռագիրս կը պարունակէ Եւկլիդէայ
առաջին վեց դրուխները, որոնք կը վեր-
ջանան էջ 235բ.: Հոս հաւանաբար թարգ-
մանիչն կ'ըսուի:

«Ամ(ենայն) երկրաչափք ի բաց թողուն
դ7, 8, 9, եւ 10 դիրքն, վ(ա)ս(ն)դի ոչինչ
կապակցու(թ)ի(ւն) ունին ընդ վերոյ ե-
րե(ա)լ վեց դրքիցն, այլ ս(ո)ք(ա) բա-
ւական են ընդ հետեւեալ 11 եւ 12 գըր-
քիցն, վ(ա)ս(ն) հասկանալոյ դամ(ենայն)
մաթեմատիկայ անուանե(ա)լ դիտու-
թի(ւն)ան»:

11 եւ 12 հատուածները տրուելի վերջ
ձեռագիրը վ'աւարտի էջ 273բ. կարմրաւ
վերջ երկրաչափութեան եւզիտին:

* * *

Եթէ ուսուցչապետ Արմենակ Ա. Շա-
ղոյեանի ըսածը իրաւացի է որ ցարդ
մեր հին ձեռագիրներուն մէջ (Պաւլայի
թիւ 178, Տիւրինդէնի թ. 74, Երեւանի
թ. 4106 եւ Վենետիկի Միլիթարեանց)
գտնուած երկրաչափադիտական պատա-
ռիկը նախա-Եւկլիդէան է եւ հաւանաբար
ցարդ որ եւ է լեզուով անյայտ Լեւոնի
կամ Թեւդիոսի Մադնեսիացւոյ երկրաչա-
փական գործէն, եւ դարձեալ եթէ Գրի-
գոր Մադիստրոսի վերագրուած եւ իրմէ
ալ հաւաստուած Եւկլիդէայ հայերէն
թարգմանութիւնը անդոյ է ու կամ ցարդ
չէ գտնուած, այն ատեն իմ հայերէն ձե-
ռագրաց հաւաքածոյիս Եւկլիդէայ Եր-
կրաչափութեան հայերէն թարգմանու-
թեան այս ձեռագիրս միակ հայերէն
թարգմանութիւնը եւ միակ ձեռագիրը
կ'ըլլայ, արժանի մանրապատում քննու-
թեան:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԶԱՅՈՑ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԻՆ

(Շար. տես «Բազմավեպ» 1959, թ. 3-5, էջ 49)

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԻ Զ-Ը ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Զարգացումը. — 1. Գիշերային. — 2.
Առաւօտեան. — 3. Արեւագալ. — 4. Գ. Զ.
Թ. Ժամեր. — 5. Երեկոյեան. — 6. Խա-
ղաղական. — 7. Շարականներ. — Պատկեր:

Այս շրջանիս քննութեան մեր աղբիւր-
ներն են 1) Մովսէս Քերթոզի «Յաղագս
կարգաց եկեղեցւոյ» համառօտ գրութիւ-
նը, է. դարէն. 2) Յ. Օձնեցիի կամ Դուր-
նի 719ի ժողովին կանոնները. 3) Ստեփա-
նոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի (մեռ. 735ին)
«Պատմառ աղօթից. 4) Յունաց ժամագիր-
քը հայերէն թարգմանութեամբ:

Ասորական, յունական ու հայ աղօթա-
մատոյցներու զարգացման շրջանն է այս,
որոնք անհաւասարութեան եւ անորոշու-
թեան միջակէն կ'ելլեն ու կը ստանան
հաստատուն կերպարանք: Ասորիներու
ժամագրքին կարգաւորութիւնը կը վերա-
գրուի Իշխոյար Գ. կաթողիկոսին (647 -
658) ըստ Բաղդադի (8): Նոյն ժա-
մանակ՝ մանաւանդ աւելի կանուխ է յու-
նականին կազմութիւնն ալ, որ հետզհետէ
զարգացեր է, հեռանալով նախորդ շրջա-
նէն՝ ժամերու թիւով, սաղմոսներու ըն-
տրութեամբ ու յաւելուածներով, եւ եր-
րորով՝ որոնք այս շրջանիս կ'երեւին, ինչ-
պէս պիտի տեսնենք: Ասկէ զանազան
փոխառութիւններ ունի եւ մերը, որոնք կը
կանխեն ու ծանօթ են մեր յիշեալ երեք
վարդապետներուն, եւ բոլորն ալ միասին
առնուած են այս շրջանիս: Այդ նորու-
թիւններու հաւանական հեղինակ են եր-
կու կաթողիկոսներ, Եզր (630-641) եւ

Ներսէս Շինող (641-661), վերջինս նաեւ
դաստիարակուած Յունաց քով. եւ եր-
կուքն ալ հետեւող քաղկեդոնական վար-
դապետութեան ու սերտ կցորդութեան
մէջ Հռոմէոսի հետ: Բնական էր ու-
րեմն՝ որ ի տես միւս եկեղեցիներու շարժ-
ման՝ բարդաւաճելու հասարակաց աղօթ-
քը, հրապուրուէին իրենք եւս՝ ճոխա-
ցընելու մեր ժամագիրքը. մանաւանդ որ
իրենց անունին հետ վապուած են արդէն
անոր որոշ մասերը, ինչպէս պիտի տես-
նենք: Եւ իրենց առաջնորդ առին՝ ըսինք՝
յառկապէս յունական աղօթամատոյցը,
որուն աղերսը հայկականին հետ շատ
զգալի է:

1. Գիշերային ժամ. ա. — Առաջին ու
զլիսաւոր նորոյթն եղաւ՝ սաղմոսներու-
թեան հայ եւ արտաքին դրութեանց խառ-
նումը իրարու հետ. այսինքն՝ պահելով
սաղմոսականոններու ամբողջական բաժա-
նումը օրուան ժամերուն վրայ, աւելցան
եւ քաղուածներ սաղմոսներէն՝ նմանու-
թեամբ յոյն ժամագրքին: Ունինք հոս
նախ Գիշերային առաջին քառամասն սաղ-
մոսը, «Տէր զի՞ բաղուս» (Գ), զոր կը յի-
շէ Իմաստասէրը, գրելով այսպէս. «Ար-
ժան է ի դիշերին, յորժամ ժողովին ի
պաշտօնն, նախ զառաջարանիցն ասել ըզ-
չորեսին սաղմոսն...: Առաջին՝ գերբորդ
սաղմոսն. երկրորդ՝ զութաներորդ եւթնե-
րորդն. երրորդ՝ զհարիւրերորդ երկրոր-
դն. չորրորդ՝ զհարիւրերորդ քառասնե-
րորդ երկրորդն»: որոնցմէ վերջ կը նշա-
նակէ Մանգակունիի քարոզը՝ Զարքու-
ցեպալս (28): Որով այդ սաղմոսները զե-
տեղուած էին հոն՝ ուր պիտի մնան միշտ,
միւս մասերն ալ պահելով իրենց նախկին